

НА ОБРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ: «ЧОРНІ ЛЕБЕДІ» ЧИ «СІРІ НОСОРОГИ»?

Анотація

Проаналізовано сутність політичної невизначеності, як феномену суспільного життя. Охарактеризовано основні джерела її виникнення, якими чинниками вона характеризується, як вимірюється і на які суспільні процеси впливає. Розкрито тенденційність політичної невизначеності в умовах сучасного українського суспільства. З'ясовано, що політична невизначеність є одним з основних чинників ризику, які необхідно враховувати, ухвалюючи важливі соціально-політичні рішення.

Ключові слова: політична невизначеність, політична стабільність, політичний ризик, джерела невизначеності, стан невизначеності

Abstracts

The article analyzes the essence of political uncertainty as a phenomenon of public life. The main sources of its emergence, the factors that characterize it, how it is measured and what social processes it affects are characterized. The tendency of political uncertainty in modern Ukrainian society is analyzed. It is found that political uncertainty is one of the main risk factors that must be taken into account when making important socio-political decisions.

Keywords: political uncertainty, political stability, political risk, sources of uncertainty, state of uncertainty

Вступ

Питання про політичну невизначеність можна віднести до універсальних в політичній науці. Більш того, невизначеність є невід'ємною частиною політики. Її розуміння є ключовим для ефективного управління політичними процесами, як би парадоксальним це не здавалось.

Політологи використовують різноманітні методи та інструменти для аналізу політичних явищ та управління невизначеністю, наявність якої продиктована складністю, динамічністю та багатовимірністю політичних явищ, а також обмеженістю методологічних інструментів для їхнього точного аналізу. Це робить науку про політику більш відкритою до інтерпретацій, але й водночас менш передбачуваною, ніж точні науки.

Невизначеність у політиці потрібно розуміти як ситуацію, коли бракує чіткої інформації, або передбачуваності щодо того, як розвиватимуться події, які рішення будуть ухвалені та якими будуть їхні наслідки. Це вимагає від політиків та громадськості адаптивності, здатності приймати рішення за цих умов та готовності до швидких змін.

Отже, дослідницький інтерес, на нашу думку, актуалізується необхідністю виявлення реального стану процесів трансформацій у соціополітичній сфері, дослідження різних проявів політичної невизначеності в умовах відносної стабільності або нестабільності, а також кризових ситуацій у суспільстві. Сьогодні ж, у зв'язку із широкомасштабним військовим вторгненням росії до України, питання про стабільність її політичної системи на тлі політичної невизначеності, яка продиктована як суб'єктивними так і об'єктивними обставинами, є вкрай нагальним.

Основна частина

Учені давно досліджують питання оцінки та аналізу політичної невизначеності в силу того, що непередбачувані події часто призводять до політичних криз або радикальних змін у владі, як на національному, так і на міжнародному рівнях. Невдалі спроби впровадження демократичних моделей правління в країнах, що здобули незалежність після колоніального панування, стали додатковим фактором активізації наукових розвідок у цій сфері.

В теоретичному аспекті важливим є дослідження С. Хантінгтона «Політичний порядок у суспільствах, що змінюються» (1968) і не тільки. Серед західних науковців, які зробили значний внесок у вивчення цього питання, варто відзначити таких відомих дослідників, як Г. Алмонд, Р. Даль, Дж. Дьюї, Ш. Ейзенштадт, А. Пшеворський, Ф. Шміттер та інших. Українські науковці також досліджують питання, пов'язане з розумінням тези С. Хантінгтона, що найбільш важливим аспектом у політичному контексті, є не форма правління, а ступінь керованості.

Серед авторів, що зробили свій внесок у дослідження феномена політичної невизначеності, можна виокремити праці Т. Авксентьєвої, О. Віннічук, Н. Ротар, І. Поліщука, В. Полохала, О. Фісуна, А. Ясінської та інших. Це свідчить про те, що проблема забезпечення політичного порядку та пошук механізмів його досягнення і зміцнення, на противагу політичної невизначеності, є важливим завданням для будь-якого суспільства.

Попри це, в умовах політичної невизначеності, багато країн зверталися до більш авторитарних методів управління для збереження стабільності. Наприклад, Німеччина під час Великої депресії (1930-ті роки) та приходу до влади нацистського режиму. Економічна криза та політична нестабільність призвели до підвищення популярності авторитарного режиму Адольфа Гітлера. В Італії після Першої світової війни на тлі економічних труднощів та соціальної напруженості до влади прийшов Беніто Муссоліні, встановивши фашистський режим.

В Росії після жовтневої революції 1917 року та громадянської війни в умовах соціальної, політичної й економічної нестабільності влада перейшла до більшовиків, що встановили авторитарну систему правління. Аргентина в середині ХХ століття, особливо під час військових диктатур (1970-ті роки), коли у відповідь на політичну та економічну кризу армія взяла владу під контроль. Нарешті, в Чилі після перевороту 1973 року, коли генерал Аугусто Піночет прийшов до влади в умовах економічного колапсу та політичних конфліктів, було запроваджено авторитарний режим тощо. Ці приклади показують, що в умовах соціальних потрясінь, економічних проблем, політичної невизначеності країни можуть схилитися до авторитаризму як до засобу розв'язання кризи.

Імовірно, що причинами є те, що вихід з кризових ситуацій у демократичних суспільствах є складним процесом через специфічні риси демократії, такі як плюралізм думок, широка участь громадян у політичному житті. Демократії, як правило, діють через інституційні механізми, такі як парламентські процедури та громадські обговорення, що робить процес ухвалення рішень повільним. Це може стати проблемою в умовах кризи, коли необхідно швидко реагувати на зміни. Однак, попри труднощі, демократії мають певні переваги у подоланні криз, завдяки відкритості та можливості адаптуватися до нових викликів.

У свою чергу, політика є системою взаємодії багатьох елементів — громадян, державних інституцій, економічних інтересів, міжнародних організацій. Ця взаємодія нерідко є надзвичайно складною, тому важко передбачити, як певне рішення вплине на всю систему загалом. В цьому контексті привертає до себе увагу концепція «Чорний лебідь» («Black Swan»), що описує рідкісні, непередбачувані події, які мають значні наслідки і кардинально впливають на політичні системи, держави або міжнародні відносини. Ця ідея отримала популярність завдяки книзі Насіма Талеба «Чорний лебідь: Вплив надзвичайно малоімовірного» [1], де він описує таку подію як феномен, який важко передбачити, але який після своєї появи здається логічно поясненим і навіть неминучим.

Отже, до характерних ознак «чорного лебедя» потрібно віднести:

1) Непередбачуваність: «чорний лебідь» — це подія, яку майже неможливо передбачити на основі попереднього досвіду чи аналізу. Вона часто виникає несподівано і порушує звичні політичні моделі та очікування.

2) Фатальність наслідків: такі події мають величезний вплив на політичні системи, економіки та суспільства й можуть призвести до радикальних змін у владі, політичному курсі або на міжнародній арені.

3) Постфактум пояснення: після того, як подія «чорний лебідь» сталася, доволі часто вона здається цілком логічною і зрозумілою. Люди намагаються раціоналізувати її, стверджуючи, що це було передбачувано або неминуче, хоча насправді подія була абсолютно непередбачуваною до її настання. Наведемо конкретні приклади «чорних лебедів» у політиці.

Мабуть, вже найбільш тривіальним прикладом є розпад СРСР (1991), який став несподіваною подією для більшості міжнародних експертів. Хоча були певні сигнали, що система переживає кризу, ніхто не передбачав такого швидкого та драматичного краху однієї з найбільших супердержав. Пригадаємо також терористичні атаки 11 вересня 2001 року на США. Вони не тільки шокували світ, але й призвели до радикальних змін у міжнародній політиці, зокрема до початку війни з тероризмом, військових втручань у Афганістан і Ірак, та зміни глобальної безпекової архітектури. Вперше і поки що в останнє за всю історію існування Північноатлантична альянсу було застосовано статтю 5 Північноатлантичного договору (напад на одну із держав Альянсу вважається нападом на весь Альянс).

Рішення Великої Британії вийти з Європейського Союзу («Брекзит», 2016) було малоімовірним для більшості аналітиків до референдуму, але його наслідки були значними як для британської, так і для європейської політики. Такою ж несподіванкою стало обрання Дональда Трампа президентом США у 2016 році. Багато політичних експертів і опитувань передбачали перемогу Гіллари Клінтон на виборах, однак перемога Трампа стала неочікуваною реальністю для політичного естеблішменту США та багатьох аналітиків, що призвело до значних змін у внутрішній і зовнішній політиці країни.

Пригадаємо також політичні наслідки COVID-19. Пандемія коронавірусу стала глобальним «чорним лебедем», що паралізував економіки багатьох країн, змінив структуру міжнародних відносин, підняв питання біобезпеки.

Нарешті, війна між росією та Україною, особливо повномасштабне вторгнення росії у лютому 2022 року, має риси, що дозволяють розглядати її також як ситуацію «чорного лебедя» в певних аспектах. Хоча напруженість між країнами зростала з 2014 року, більшість експертів і міжнародних спостерігачів не очікували настільки масштабного вторгнення у 2022 році. Було багато припущень щодо можливих обмежених військових дій, але повномасштабна війна з багатомісячною окупацією територій і масовими людськими втратами стала шоком для багатьох. Наслідки цієї війни вже мають глобальний характер. Вона призвела до масштабних санкцій проти росії, енергетичної кризи в Європі, зростання напруженості в міжнародних відносинах, перегляду безпекових політик і розширення НАТО. Це також кардинально змінило геополітичну ситуацію у світі та вплинуло на економічні процеси.

Тим не менш, на наш погляд, війна між росією і Україною лише частково відповідає ситуації «чорного лебедя». З одного боку, хоча багато її аспектів були непередбачуваними і мали величезний глобальний вплив, з іншого — через наявність попередніх конфліктних передумов та можливість прогнозування її не можна повністю віднести до цієї категорії. Вона більше підпадає під опис концепції «сірого носорога» («Grey Rhino») — події, яку було видно на горизонті, але її небезпеку недооцінили або не змогли запобігти.

Мабуть, політологія в певному сенсі «звикла» до того, що її окремі категорії пов'язані з тваринним світом! Окрім «чорного лебедя» варто пригадати класифікацію еліт за Вільфредо Парето, які він поділяв на «левів» та «лісів». У свою чергу, «сірий носорог», як ознака неминучості, також займає цілком почесне місце у «політологічному зоопарку»! Концепція «сірого носорога» – це метафора, яка описує велику, повільно рухоми загрозу, яку ми часто ігноруємо, незважаючи на її очевидність. На відміну від раптового «чорного лебедя» (як *непередбачуваної* події з великими наслідками), «сірий носорог» – це загроза, яка повільно наближається, її *можна бачити*, але ми часто відводимо погляд або недооцінюємо її масштаби.

Концепція «сірого носорога» як і «чорного лебедя» стала популярною в різних галузях знання, а не лише в політичній науці. Її активно використовують і розвивають різні вчені, але на відміну від «чорного лебедя» не називають конкретного дослідника, який би першим і повністю розробив цю концепцію. У деяких аналітичних матеріалах про виклики для України також згадуються подібні підходи для пояснення важливих ризиків, наприклад, можливі зміни в міжнародній політиці США, які можуть істотно вплинути на Україну, але для яких існують ознаки, що їх можна передбачити і підготуватися заздалегідь. Це частково відповідає концепції «сірого носорога», де на передбачувані загрози часто не звертають уваги.

Наприклад, фінансова криза 2008 року про яку попереджали численні економісти та аналітики — про надмірний ріст ринку нерухомості та ризики, пов'язані з похідними фінансовими інструментами [2]. Проте ці сигнали часто ігнорувалися або недооцінювалися політиками та регуляторами, що призвело до глобальної фінансової кризи. Чи енергетична криза в Європі у 2022 році. Попередження про ризики залежності від постачання енергоносіїв від однієї країни, зокрема Росії, існували давно. Однак політичні рішення про диверсифікацію енергетичних ресурсів приймалися запізно, що призвело до енергетичної кризи після російського вторгнення в Україну [3].

Проблема глобального потепління і його наслідків відома протягом багатьох десятиліть. Незважаючи на численні наукові дослідження та попередження про ризики, багато урядів діють недостатньо рішуче. Це загроза, яка очевидна, але часто ігнорується через політичні чи економічні міркування.

Чи проблема державного боргу. У багатьох країнах зростаючий державний борг є відомою та передбачуваною загрозою для стабільності економіки [4]. Проте політики часто відкладають вирішення цієї проблеми через її непопулярність серед виборців, створюючи умови для можливих фінансових криз.

Ще один, вже тривіальний приклад, просякнутий «сірістю носорога». Сьогодні існує висока ймовірність, що Дональд Трамп знову може обійняти посаду президента США. Це може призвести до загострення викликів, які постануть перед Сполученими Штатами, демократією, світовою цивілізацією і, насамперед, Україною. Незважаючи на його унікальний політичний стиль, можливі рішення Трампа можуть створити серйозну турбулентність у міжнародних справах. Під великим

питанням може опинитися підтримка України з боку її ключового партнера – як військова, так і політична, економічна та дипломатична. Такі зміни можуть мати критичні наслідки для здатності України протистояти затяжній війні з росією, ставлячи під загрозу її суверенітет і незалежність. Однак є й позитивний момент: ми вже зараз можемо підготуватися до можливих змін, розробляючи оптимальні стратегії захисту національних інтересів України [5]. Ці приклади ілюструють, як добре відомі ризики можуть бути проігноровані, що створює передумови для серйозних політичних чи економічних потрясінь.

Із значною долею впевненості можна стверджувати, що тенденційність політичної невизначеності в сучасному українському суспільстві є результатом комплексної взаємодії соціально-економічних, політичних та міжнародних чинників. На наш погляд, основні аспекти цієї невизначеності пов'язані з кількома ключовими факторами:

По-перше, українська політична система залишається вразливою до змін, зокрема через часті зміни в уряді, парламенті та політичних лідерах. Виборчі цикли часто супроводжуються значними змінами в політичних стратегіях і коаліціях, що створює непередбачуваність у внутрішній політиці та ускладнює довготривале планування.

По-друге, війна з Росією після 2014 року, а особливо після початку повномасштабного вторгнення в 2022 році, кардинально вплинула на рівень невизначеності в українському суспільстві. Постійна загроза ескалації, безпекові питання та економічні наслідки війни підривають політичну стабільність.

По-третє, військові дії, інфляція, падіння ВВП та економічна залежність від зовнішньої допомоги посилюють невизначеність в українському суспільстві. Нестабільність фінансової системи та залежність від міжнародних кредиторів впливають на здатність держави забезпечувати соціальну стабільність.

По-четверте, Україна є важливим об'єктом міжнародних геополітичних інтересів, і політична невизначеність зумовлена також взаємодією з такими акторами, як ЄС, НАТО, США. Їхні політичні й економічні дії мають значний вплив на внутрішню ситуацію в країні.

По-п'яте, перехід українського суспільства від пострадянської до більш демократичної моделі супроводжується зміною політичної культури, що створює періоди соціальної турбулентності. Зростання громадянської активності, розвиток громадянського суспільства і вплив медіа також вносять елемент невизначеності в політичний процес.

Таким чином, тенденційність політичної невизначеності в Україні має багаторівневий характер і обумовлюється як внутрішніми факторами (інституційна слабкість, політична фрагментація), так і зовнішніми ризиками (військовий тиск, міжнародні конфлікти).

Але повернемося до ситуації «чорний лебідь», яка у політиці є важливим нагадуванням про обмеженість можливостей людського прогнозування та складність політичних процесів. Вони можуть радикально змінити політичний ландшафт, водночас залишаючись майже неможливими для

передбачення. Політики та аналітики повинні бути готовими до таких подій, розвиваючи стратегії адаптації та управління ризиками в умовах невизначеності. Тут привертають до себе уваги праці, насамперед, зарубіжних дослідників.

Так, у праці Alesina A, Perotti R. [6] виокремлено два основні підходи до подання політичної невизначеності: через зміни безпосередньо у виконавчій владі та через різні показники негативних соціальних явищ.

Перший підхід передбачає, що політична невизначеність характеризується як можливі зміни у сфері виконавчої влади: зміна законів, зміна уряду, зміна президента тощо. Ці зміни можуть мати як конституційний характер, тобто проводитися безпосередньо урядом у рамках правового поля держави (включно зі зміною уряду і президента в результаті легітимних виборів); так і «неконституційний» характер - державні перевороти, революції тощо. В обох випадках висока частота змін характеризує становище країни як нестабільне. Вимірювання невизначеності здійснюється за допомогою регресійних пробіт-моделей, які визначають імовірність здійснення або нездійснення змін.

В наукових працях N. Jensen, S. Schmith [7], C. Robinson, R. Bangwayo-Skeete [8], V. Liew, R. Rowland [9] аналізується вплив виборів на вартість акцій на фондовому ринку. В дослідженні H. An, Y. Chen [10] проаналізовано залежність змін в складі політиків на інвестиційну активність компаній. Згідно іншого підходу, політична невизначеність характеризується різними факторами соціальних хвилювань. При цьому чинники, які її характеризують, у різних авторів різні.

За Alesina A, Perotti R. [6] чинниками, що визначають політичну невизначеність, є: державні перевороти, насильство (результатом якого стають убивства), соціальні заворушення. У роботі M. Azam, M. Khan [11] політична невизначеність характеризується іншими чинниками: якістю політичних інститутів, наявність зовнішніх і внутрішніх конфліктів, військова та релігійна участь у національній політиці, ведення воєнних дій.

Також автори розглядають невизначеність макроекономічної політики, яка є проявом політичної невизначеності та включає невизначеність монетарної політики, невизначеність фіскальної політики, невизначеність політики щодо курсів валют. У сучасних дослідженнях K. Williams [12] для оцінювання політичної нестабільності розглядається 13 показників, таких як замовні вбивства, революції, перевороти, військові дії, партизанські війни, заворушення, антиурядові демонстрації, конституційні зміни, зміни в уряді, вибори, зміни у виконавчій владі. За результатами аналізу виявляються три основні чинники, що характеризують політичну невизначеність: нестабільність політичного режиму, протести, насильство. Більш загальну характеристику чинників політичної невизначеності подано в роботі M. Hoque, T. Akhter [13], де її пов'язують із заворушеннями та зростанням масового насильства загалом.

За результатами узагальнення наукових праць потрібно підкреслити, що політична невизначеність в контексті впливу на життєдіяльність суспільства має складну природу та

структуру, що, в свою чергу, потребує уточнення її видів та форм. Вона характеризується набором чинників і подій, які розглядають дослідники. Узагальнену інформацію щодо чинників політичної невизначеності подано в табл. 1.

Таблиця 1. Чинники політичної невизначеності

Автори	Фактори невизначеності
Алезіна, Перотті (1996)	Національні заворушення. Замовні вбивства. Державні перевороти. Політичний режим
Дженсен, Шміт (2005)	Особистість правителя («дружній»/«недружній»)
Азам, Хан, Ікбал (2012)	Якість політичних інститутів. Наявність зовнішніх і внутрішніх конфліктів. Військова та релігійна участь у національній політиці. Ведення військових дій.
Ань, Чен, Ло, Чжан (2015)	Частота зміни чиновників
Джерібі, Фахфех, Джарбуї (2015)	Революції
Лів, Роуланд (2016)	Президентські вибори
Робінзон, Бангвайо- Скіт (2017)	Парламентські вибори
Вільямс (2017)	Політичний режим. Протести. Насильство
Хоке, Ахтер, Якоб (2018)	Політичні заворушення. Масове насильство

Для оцінювання політичної невизначеності заведено використовувати індексний метод вираження невизначеності через набір низки змінних. У дослідженні (Azam, Khan, 2012) [11] аналізують вплив політичної невизначеності на прямі іноземні інвестиції. Індекс невизначеності макроекономічної політики розраховується як функція, виражена через інфляцію, бюджетний дефіцит і курси валют. Таким чином, індекс відображає політичні ризики. Розрахунки дослідників показують, що фактор політичного ризику негативно впливає на прямі іноземні інвестиції як у довгостроковому, так і в короткостроковому плані.

Крім цього, стан економічної та політичної невизначеності досліджують різні інформаційно-аналітичні агентства та організації, які складають свої індекси кризи та політичної нестабільності. Серед подібних індексів слід відзначити такі. Індекс неіездатності держав (Failed States Index), який був розроблений дослідницьким центром The Fund for Peace (Вашингтон). Індекс включає три основні компоненти: соціальні показники, економічні показники та політичні й військові показники.

Іншим розрахованим індексом є Індекс політичної нестабільності, який для 165 країн розраховує аналітичний центр The Economist Intelligence Unit при журналі «The Economist». Індекс включає два основні блоки показників. Перший блок — структурні порушення: рівень нерівності

(визначається коефіцієнтом Джині); історія країни (традиції, інституційний досвід тощо); рівень корупції; етнічна фрагментація; рівень довіри до інститутів (передусім до парламенту); статус меншин; історія політичної нестабільності; схильність робочої сили до акцій протесту; рівень надання соціальних послуг; зовнішнє оточення країни; тип режиму; фракційність політичного режиму/еліти. Другий блок — економічні порушення: динаміка ВВП, рівень безробіття, рівень доходів населення.

Висновки

Отже, у рамках проведеного дослідження було розглянуто різні підходи до характеристики та оцінки політичної невизначеності. Вона зумовлена низкою ключових чинників, які пов'язані з природою політичних процесів та об'єктів дослідження. Вони визначають складність аналізу політики та створюють додаткові виклики для політологів у розробці точних і передбачуваних теорій. Принаймні назвемо десять основних, на наш погляд, чинників:

1. Зміни в політичному середовищі. Політична арена є динамічною, й у ній постійно відбуваються зміни. Міжнародні конфлікти, економічні кризи, технологічні прориви або зміни в природному середовищі (як-от кліматичні зміни) можуть значно вплинути на політичні рішення та стратегії.

2. Невизначеність щодо намірів акторів, дії яких часто важко прогнозувати — як у внутрішній, так і в міжнародній політиці. Це можуть бути як державні лідери, так і групи інтересів або міжнародні організації. Їхні цілі й стратегії можуть бути прихованими або змінюватися в ході подій.

3. Інформаційна невизначеність, коли політичні рішення часто приймаються на основі неповної або суперечливої інформації. Це може бути пов'язано з обмеженим доступом до даних, маніпуляціями або дезінформацією. У результаті, навіть експерти не завжди можуть точно оцінити наслідки тих чи інших політичних дій.

4. Складність політичних систем, які включають величезну кількість елементів: інститути, групи інтересів, політичні партії, громадян та міжнародні актори. Взаємодія між цими елементами є складною та часто непередбачуваною. Це ускладнює моделювання політичних процесів і знижує можливість точного прогнозування результатів.

5. Ризики та непередбачуваність подій, тому що політика пов'язана з управлінням ризиками, які часто важко передбачити. Раптові зміни в суспільстві, наприклад, масові протести, революції або епідемії, можуть радикально змінити політичну ситуацію.

6. Швидкий розвиток технологій також вносить невизначеність у політику. Наприклад, нові медіа і соціальні платформи змінюють механізми комунікації між політиками та громадськістю, створюючи як нові можливості, так і ризики маніпуляції та впливу.

7. Непередбачуваність людської поведінки. У центрі політичної науки є людина, чії дії часто важко передбачити через вплив різноманітних соціальних, економічних, культурних та

психологічних факторів. Політичні рішення можуть бути раціональними або емоційними, а мотивації людей або політиків можуть змінюватися під впливом зовнішніх обставин.

8. Динамічність самої політики. Політична дійсність постійно змінюється. Політичні режими можуть раптово трансформуватися, політичні лідери змінюють свої стратегії, міжнародна ситуація може ескалювати або стабілізуватися. Це означає, що результати минулих досліджень не завжди застосовні до нових контекстів, оскільки політичний ландшафт швидко змінюється.

9. Вплив зовнішніх чинників, таких як глобалізація, економічні кризи, технологічні зміни або екологічні виклики. Ці чинники можуть різко змінити політичну ситуацію, що робить прогнози політологів невизначеними.

10. Інформаційні обмеження за яких неповні або викривлені дані можуть ускладнювати проведення точного аналізу політичних явищ. Деякі політичні процеси та переговори є непрозорими або прихованими від громадськості, що ускладнює доступ до достовірної інформації для дослідників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Taleb Nassim Nicholas. The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable. URL: <https://www.nytimes.com/2007/04/22/books/chapters/0422-1st-tale.html> (дата звернення: 28.09.2024).
2. Данилишин Б. Світова фінансова криза — тест для України. *Дзеркало тижня*. 2008. 10 жовтня.
3. Льченко Л. Енергетична криза в ЄС: ситуація значно краща, але надзвичайні заходи продовжать на рік. *Економічна правда*. 2023. 28 листопада.
4. Маршалок Т., Мороз І. Вплив державного боргу на економічний розвиток країни. *Світ фінансів*. 2019. № 2(59). С. 25–36.
5. «Чекаючи на «сірого носорога»: як Україні підготуватися до Трампа 2.0» – дискурсивний протокол Клубу Відкритого Суспільства. URL: <https://www.irf.ua/chekayuchy-na-sirogo-nosoroga-yak-ukrayiny-pidgotuvatsya-do-trampa-2-0-dyskursyvnyj-protokol-klubu-vidkrytogo-suspilstva/> (дата звернення: 28.09.2024).
6. Alesina A., Perotti R. Income distribution, political instability, and Investment. *European Economic Review*. 1996. No 40. P. 1203–1228.
7. Jensen N.M., Schmith S. Market responses to politics. The rise of lula and the decline of the brazilian stock market. *Comparative political studies*. 2005. vol. 38 No 10. P. 1245–1270.
8. Robinson C.J., Bangwayo-Skeete R. Parliamentary elections and frontier stock markets: Evidence from stock market reaction to general elections in the commonwealth Caribbean. *Global business Review*. 2017. vol 18. Iss. 5. P. 1077–1088.
9. Liew V.K.-S., Rowland R. The effect of Malaysia general election on stock market returns. *SpringerPlus*. 2016. No 5 (1): 1975.
10. An H., Chen Y., Luo D., Zhang T. Political uncertainty and corporate investment: Evidence from Chi- na. *Journal of Corporate Finance*. 2016. vol. 36. p.174–189
11. Azam M., Khan M.A., Iqbal N. Impact of Political risk and uncertainty on FDI in South Asia. *Transition Studies Review*. 2012. No 19 (1). P. 59–77.
12. Williams K. Foreign direct investment, economic growth, and Political instability. *Journal of economic development*. 2017. vol. 42. No 2. P. 17–37.

13. Hoque M.E., Akhter T., Yakob N.A. Revisiting endogeneity among foreign direct investment, economic growth and stock market development: Moderating role of political instability. *Cogent Economics & Finance*. 2018. No 6 (1).